

O vzdělání a jazyce

1. Proč vlastně?

Ta otázka má svůj význam. Každý z nás zkoukneme za týden, měsíc nebo rok mnohem víc filmů než přečteme knížek. A proč se tedy ve škole neučí o filmovém umění (i když spousta těch filmů za moc nestojí), a proč nás naopak všichni nutí číst pořád nějaké knížky – i když i mezi nimi je spousta šuntu a nudy? Neměla by škola náhodou na prvním místě připravovat na opravdový život?

Tak nejdřív o tom, k čemu je – nebo by měla být – skutečná **škola**. Samotné slovo *škola* přešlo do češtiny z latiny (*schola*), kam se dostalo z řečtiny. Řecké slovo *scholé* původně – již v antice – znamenalo *odpočinek, oddech, prázdno*. To je samozřejmě divné: ve škole se přece po nás chce práce a nejvíc volna máme o prázdninách, kdy žádná škola není! Jenže tady se myslí volno od starostí o obživu, od každodenní rutiny, ale také od běžných relaxačních kratochvílí.

Opravdová škola se nestará o povrchní účelovost (například o úspěšnost v testech), ale vede člověka k tomu, aby se dokázal na svět i na sebe sama dívat z odstupu, který souvisí s delší, třeba celoživotní perspektivou – a v ideálním případě dokonce s věčností (připomeňme si, že právě tímto pohledem se nechali vést naši předkové, když sváteční, Boží den v týdnu nazvali *neděle*).

Dnes, ve společnosti orientované na výkon, je původní, autentický **smysl školy** již jen pouhou teorií. Víme přece, jak jsou důležité exaktní studijní výsledky – známky, body, procenta, certifikáty. Škola tady plní pouze praktický účel – slouží naší osobní kariéře a našemu nekonfliktnímu začlenění do společnosti. Aktuálně se proti tomuto omezujícímu pojetí školy asi moc dělat nedá, ale to by nám nemělo zastínit naše osobní vyšší cíle, tedy skutečné **vzdělání** (všimněme si, že již předpona *vz-* ukazuje směr *vzhůru*).

Ale co to vzdělání vlastně je? Existuje řada definic, ovšem téměř každé z nich lze něco vytknout. Přesto se zdá, že přinejmenším tři obecně známé charakteristiky vzdělání odpovídají antické scholé. První z těchto sentencí velmi lapidárně říká, že *vzdělání je to, co v nás zůstane, když zapomeneme všechno, co jsme se naučili ve škole*.

A co tedy je to, co by v nás mělo zůstat? Vystihl to alchymista doktor Faust v básnickém dramatu od Johanna Wolfganga von Goetha. Když vypočítá všechny vědní obory, jimž se v životě věnoval, posteskuje si, že *ted' tu, blázen, stojím, žel, / a ani za mák jsem nezmodřel*. A tak si zformuluje svůj nový cíl: *abych to všechno vyzvěděl, / jaký je světa vnitřní tmel*. Tím odkazuje – Faust i Goethe sám – na skutečnost, že svět je složitý, strukturovaný a vnitřně propojený celek a že poznání nikoli jen povrchních jednotlivin, ale především hlubokých vazeb i souvislostí je hlavním cílem naplněného lidského života. Zkrátka, skutečné vzdělání se nespokojuje jen s pouhým *účelem*, ale proniká ke *smyslu*.

Pro třetí charakteristiku vzdělání se vydáme k českému básníku Jiřímu Wolkerovi. Nahlédněme do úvodních veršů titulní básně jeho sbírky *Těžká hodina: Přišel jsem na svět, / abych si postavil život / dle obrazu srdce svého*.

Ve Wolkerově pojetí vstupuje do hry další činitel, a sice my sami. Vzdělání neexistuje samo o sobě, ale vždy se vztahuje k nám samotným, tedy k naší osobnosti. Tak jako si promyšleně, bez zbytečné prodlevy a s vědomím konečného cíle budujeme svůj domov (třeba dům nebo jen pokoj), tak bychom si měli s využitím svého vzdělá(vá)ní budovat celý svůj život, a tím jej hodnotně naplňovat. Dnes jsme ještě mladí a mnohé prvky této **architektury našeho života** můžeme časem pozměnit. Ale její hlavní obrysy bychom na sklonku svých středoškolských let již měli mít hotové.

2. K čemu tolik řeči o jazyku?

Řečmi o škole jsme ovšem otázku jazyka ve školním rozvrhu nevyřešili. Proč vůbec se tolik věnovat češtině, když pro velkou většinu z nás je to mateřština a umíme ji už od dětství?

Navazme na předchozí úvahu. Skutečné, celistvé vzdělání by nám mělo umožnit, abychom nacházeli **smysl** – tedy hlubší souvislosti – **věcí ve světě**. Zvládnout tohle umění, tomu se odjakživa říkalo *být moudrý* a dotčená schopnost se nazývá **moudrost**.

Již **na úsvitu evropské civilizace** se mnohým lidem, kteří se stávali moudřími, začalo říkat **filozofové** (řec. *filosofía* = *láska k moudrosti*). První z nich se snažili k moudrosti dospět skrze **expertní znalosti** ve všech existujících vědních oborech. Na počátku tohoto úsilí stál řecký Thalés z Miletu: byl vynikajícím geometrem (viz Thaletova věta) i astronomem (předpověděl zatmění Slunce) a jako základní pralátku světa určil vodu.

Po Thalétovi bychom mohli dlouho pokračovat s dalšími jmény (určitě bychom nepominuli ani Pýthagora ze Samu – proslul svou Pythagorovou větou).

Plynula staletí, svět starého Řecka i Říma dávno zmizel, ale na antickou kulturu se nikdy úplně nezapomnělo – ani ve středověku ne – a na úsvitu novověku nastala éra, která si mohutnou návaznost na antiku dokonce vetkla do svého názvu: **renesance** neboli *znovuzrození*.

Velcí renesanční duchové ještě multidisciplinaritu zvládali. Italský Leonardo da Vinci spojil svou malířskou virtuozitu s odbornými znalostmi v oboru anatomie i optiky, a navíc dokonce vytvářel technické projekty. Ovšem již o sto padesát let později český emigrant Jan Amos Komenský narazil – zejména při psaní svého souhrnného filozofického díla *Obecná porada o nápravě věcí lidských* – na meze schopnosti jediného člověka orientovat se do hloubky ve všech vědách.

Poslední osobnosti, které ještě můžeme označit za polyhistory (znalce mnoha vědních oborů) náležely k filozofickému směru **osvícenství**, který ideově navazoval na antiku i renesanci (*osvícení* tu znamená *samostatné využívání vlastního rozumu*). Například na přelomu 18. a 19. století německý cestovatel Alexander von Humboldt objevitelsky publikoval širokou škálu vědomostí od geologie, botaniky a zoologie až po oceánografii a klimatologii. A Čech Jan Evangelista Purkyně dosáhl v téže době významných objevů v oblasti biologie, lékařství a psychologie a ještě dokázal psát i překládat poezii.

Pak ovšem přišla éra **průmyslových revolucí** a přinesla rozkošatělou **sít' vědních i studijních oborů**. S každou novou fakultou či odborným spisem se z filozofie odloupla nějaká disciplína, která se osamostatnila – samozřejmě pod speciálním názvem – a začala se rozvíjet bez zřetelné vazby na univerzální moudrost (a často – bohužel – i bez budování vědomých souvislostí s jinými specializovanými obory). Uveďme příklad: Kdo se ve starém Řecku chtěl něco dozvědět o vzniku světa a života, tak samozřejmě šel za filozofem; my dnes bychom jistě navštívili astrofyzika nebo molekulárního biologa, ale ptát se filozofa, to by už nikoho ani nenapadlo.

Filozofie se tedy na přelomu 19. a 20. století ocitla v nezáviděníhodné situaci. Přitom dramatické události i změny v průběhu 20. století ukázaly, že hledání moudrosti, tedy zkoumání abstraktních pojmů, je nyní potřeba možná naléhavěji než kdykoli předtím.

Za této situace proběhl ve filozofii **obrat k jazyku**. Jeho základem je přesvědčení či poznání, že všechny filozofické problémy jsou řešitelné především či pouze jako problémy jazykové. Jinými slovy, analýza abstraktních pojmů je nejlépe proveditelná jako analýza slov, jimiž se tyto pojmy označují. Tato analýza je přesnější a obsažnější než analýza obrazů, emocí či čehokoli jiného. Proto je dnes právě **jazyk** (včetně mateřštiny) – a jeho důkladné poznání – považován za **zásadní prostředek na cestě k moudrosti**.

3. A co to ten jazyk vlastně je?

Všichni živočichové jsou ke své sebezáchově vybaveni vrozenými vlohami, které jim umožňují mimo jiné **komunikaci**, tedy vzájemné dorozumívání. Komunikace spočívá ve sdělování i výměně **informací** (údajů). Informace jsou vytvářeny pomocí systému znaků.

Znak je něco (nějaká skutečnost), co v komunikaci zastupuje něco jiného (nějakou jinou skutečnost, která je obsahem informace; tato skutečnost nejčastěji reálně existuje, může však být i jen pomyslná). Tak vrčení psa je znakem pro přípravu k útoku a třeba zdvižená ruka znamená upozornění. Takové znaky jsou ovšem jednoduché (slouží k přenosu ustálené a stručné informace): nazývají se signály.

Nejdokonalejším a zároveň nejsložitějším znakovým systémem je **jazyk**. Ovšem vytvářet jej a používat dokáže pouze člověk. Existence jazyka je umožněna vrozenou lidskou schopností nazývanou **řeč**. Tato schopnost spočívá v produkování **artikulovaných** (čláňkovaných) **zvuků**, jejichž kombinování vyjadřuje obsah vědomí, a může tedy sloužit ke komunikaci.

Artikulovaných zvuků je v jazyce velmi mnoho: jejich různě početná seskupení vytvářejí jazykové znaky, jimiž jsou nejčastěji **slova**. Čech se středoškolským vzděláním zná asi 50 000 slov (byť z nich zpravidla používá nejvýše 10 tisíc). Takové množství výrazně převyšuje počet znaků, jimiž disponuje kterýkoli živočich. Slova mohou na základě vzájemných systémových vztahů vytvářet prakticky nekonečné množství kombinací; proto lze jazyk používat i k přenosu nejsložitějších informací. S tím souvisí také skutečnost, že řeč a jazyk patří k základům **myšlení**.

Jazyk se u člověka jako biologického rodu vyvíjel postupně. Ve zhruba dnešním smyslu jej patrně začal používat až Homo sapiens (lidský druh *člověk rozumný*).

Člověk se rodí s obecnou schopností řeči, ale konkrétnímu jazyku se učí ze svého společenského prostředí. Jazyk, který se jedinec naučil jako první, je jeho mateřským jazykem. Většina lidí však za různých podmínek a na různé úrovni používá alespoň dva jazyky.

Oblast uskutečněných jazykových projevů se nazývá **mluva**. *Jazyková komunikace* má tedy 3 stránky: **řeč, jazyk a mluvu**. Jednotlivý jazykový projev se označuje jako *promluva*. Taková promluva, která je zřetelně ucelená i uspořádaná, se nazývá **text**. Navzdory vžitému významu obou termínů mohou být jak promluvy, tak texty v podobě mluvené i psané.

Jazyků vzniklo mnoho, v závislosti na kulturním vývoji jednotlivých lidských populací. Souhrn současných i již vymřelých jazyků světa lze podrobit **genetické klasifikaci jazyků** (třídění podle příbuznosti). Příbuzné jazyky tvoří určitou jazykovou rodinu, která se dále dělí: zpravidla na větve, jež se ještě štěpí na skupiny.

Jazyk lze členit několika způsoby na jednotlivé oblasti, jimž odpovídají i badatelské disciplíny jazykovědy (lingvistiky). Uvádíme jeden z možných přehledů:

3 hlavní složky jazyka:

(1) **Zvuková podoba**: Zkoumají ji fonetika a fonologie; pravopis (ortografie) je soubor pravidel pro zápis mluveného jazyka;

(2) **Slovní zásoba**: zkoumají ji především lexikologie, slovtvorba a sémantika;

(3) **Gramatika** (mluvnice; stavba jazyka a její pravidla): zkoumají ji především morfologie (tvarosloví; nauka o druzích i tvarech slov) a syntax (skladba; o větných celcích).

Z dalších jazykovědných oborů se pozornost soustřeďuje zejména na etymologii (o historickém původu slov), dialektologii (o nářečích, tedy územních dialektech) a stylistiku (o používání jazyka při tvorbě textů).

4. Pár slov o češtině

Čeština patří mezi **jazyky západní skupiny slovanské větve indoevropské jazykové rodiny**. Český jazyk se konstituoval **kolem r. 1000 n. l. v Českých zemích**. Český mluvčí příslušníci českého národa (českého etnika), jejichž počet lze odhadnout na **13 milionů osob**: drtivá většina Čechů (asi 10 milionů) žije v dnešní České republice. V zahraničí češtinu používají jako svůj druhý jazyk skupiny českých vystěhovalců i jejich potomků (od Slovenska a Rumunska přes Rakousko a Německo až po Velkou Británii a Spojené státy aj.). Čeština má bohatou historii, rozsáhlou slovní zásobu, dlouhou tradici hodnotné literární tvorby a může se vykázat i mezinárodně ceněnými výsledky jazykovědného bádání (především z 1. poloviny 20. století).

1. Zvuková a písemná podoba:

Čeština má jen **5 samohlásek** (každou z nich v krátké i dlouhé podobě), ale **mnoho souhlásek** (zejm. sykavek a také unikátní hlásku *ř*). České souhlásky podléhají **asimilaci** (spodobě) **znělosti**. Čeština má stálý **přízvuk** na 1. slabice slova (případně předložkového spojení). Mluvená čeština se územně dělí na **nářečí**.

Čeština užívá jako písmo **latinku**. Pravopis je především fonologický (vychází ze základní zvukové podoby slova), avšak též respektuje stavbu slov.

2. Gramatika:

(a) Morfologie:

Čeština je **flexivní jazyk** (jeho slova vstupují do vzájemných vztahů v textu především prostřednictvím svého ohýbání – tedy tvorby tvarů).

Česká slova se rozdělují do **10 slovních druhů**, jež lze seskupit takto: **I. Slovní druhy ohebné**: A. Slova skloňovaná (jména): 1. podstatná jména, 2. přídavná jména, 3. zájmena, 4. číslovky, B. Slova časovaná: 5. Slovesa, **II. Slovní druhy neohebné**: 6. příslovce, 7. předložky, 8. spojky, 9. částice, 10. citoslovce.

Ohebná slova vyjadřují dvojí číslo. Jména mají 7 pádů a rozřazují se ke 3 jmenným rodům. Slovesa vyjadřují trojí osobu, trojí způsob, tři základní časy, dvojí slovesný rod a dvojí vid.

Čeština má však v menší míře i znaky jazyků, které flexivní nejsou (některé tvary českých slov vyjadřují více mluvnických významů a doplňujeme je předložkami apod.).

(b) Syntax:

Jednotlivá slova či slovní spojení hrají v konkrétním sdělení roli **větných členů**: jsou jimi přísudek (nejdůležitější větný člen), podmět, přívlastek, předmět, příslovečné určení, doplněk. Každý větný člen může být rozšířen do podoby **vedlejší věty příslušného druhu**. V jednom větném celku jsou věta hlavní a na ní závislá věta vedlejší spojeny vztahem **hypotaxe**, spojení vět na sobě nezávislých se označuje jako **parataxe** (a mezi takovými větami existuje **významový poměr**: slučovací, stupňovací, odporovací, vylučovací, důvodový, důsledkový, vysvětlovací).

Český **slovosled (a větosled)** je určován především **aktuálním členěním**, tedy zřeteli k obsahu sdělení a k záměru mluvčího, méně již zřeteli mluvnickými.

3. Slovní zásoba:

Slovní zásoba se **obohacuje** vznikem **nových významů** již existujících slov, **přejímáním slov** z jiných jazyků, tvořením **víceslovných pojmenování** a **tvořením nových slov**. Ta podoba jazyka, která je kodifikována ve slovnících, gramatikách a jiných podobných odborných dílech, se označuje jako **jazyk spisovný**: je určen pro veřejnou, obecně srozumitelnou komunikaci.

5. Otázka spisovnosti – je to fakt tak důležité?

Pojem *spisovnost* v jazyce náleží projevům psaným i mluveným. Pokyn *Mluvte spisovně!* totiž není nesmyslný. Vztahuje se k situaci, kdy autor a příjemce textu nejsou spolu v úzkém osobním kontaktu (dopis, kniha, přednáška), takže jako čtenáři či posluchači se nemůžeme autora bezprostředně zeptat, pokud bychom něčemu nerozuměli. Základním smyslem spisovného vyjadřování tedy je takovým nedorozuměním předcházet. **Spisovná vrstva jazyka** se proto vyznačuje **3 hlavními rysy**:

1. je sdělná **pro všechny** uživatele jazyka (neobsahuje zvláštnosti regionální, sociální, profesní apod.);
2. je relativně **systematická** (takže skýtá jen málo příležitostí k nejasnostem);
3. je ve vysoké míře **estetická** (budí zájem o text přiměřenou bohatostí i pestrostí výrazových prostředků).

Vrstvy slovní zásoby (některá slova ovšem mohou být řazena do více vrstev):

A. Spisovná čeština:

1. **Slova knižní**: *kráčet, neskonalý, odvětit, trýzeň*;
2. **Historismy**: *halapartna, forman, lenní*;
3. **Archaismy**: *býti, kabátec, peku, šenkýřka*;
4. **Odborné výrazy (termíny)**: *anesteziologicko-resuscitační, trestní právo, vodoteč*;
5. **Publicismy** (z mediální sféry): *deklarovat úmysl, první dáma, filozofie zpracování odpadu*;
6. **Poetismy** (básnické novotvary): *podnebesí, smuténka, Štuclinka a Zachumlánek*;
7. **Slova neutrální**: *dům, nebo, obědvat, postel, remíza, zimní*;
8. **Slova hovorová**: hovorovost **ve slovní zásobě** (*fotit, obývák, propiska, táta*), **ve tvarech** (*můžu, umyju, komunisti*) nebo **ve slovních obratech** (*jsi mimo mísu, to dáš*).

B. Nespisovná čeština:

1. Interdialekty (nadanářečí): především **obecná čeština** (vznikla jako rozšířené středočeské nářečí; *řek sem, že tvuj je bílej talíř s polívkou u vokna*) a **obecná hanáčtina** (ze střední Moravy; *jedno přišil do dědine jakési štoduvané pán*);

2. **Nářečí** (územní dialekty): *Jardo Macků, seš takovej lícnej chasník, udělej neco: v tej tátovo kúči vylez na špršle a roužni*;

3. Sociolekty:

a) **Profesní mluva**: *otvírák* (žurn.), *šalovat* (staveb.), *vytunit* (eltech.);

b) **Slangy** (dialekty zájmových skupin, např. slang sportovní, studentský, kutilský apod.): *bedna, minela, jet na krev; matyka, potítka, dobře ty; šťáva, temovat, vercajk*;

c) **Některé další sociolekty**, zpravidla vymezené kombinací územního, věkového a sociálního hlediska, např.:

brněnský hantec: *Vyhópne ráno borec z betle, hodí čučku z vokna a zgómne, že zoncna rumpluje*;

pražština (záměrně nedbalá – „cool“ – mluva z pražských středních vrstev; jde vlastně o variantu obecné češtiny): *Helé, koukéj, Simča má novou trvču, páč jede na dovču*;

maminkovština (mluva matek – ze středních vrstev – na mateřské dovolené): *ráno jsme se napapinkali a pak trošku blinkali, ale teď už si mimíska vzal manža*;

4. **Argot**: původně tajná mluva kriminálních živlů (*stříkačka, káča, chlupatý; naprášit; odklonit veřejné finance; na peří nefrčím – nejsem žádná stará smažka*), dnes se rozvíjí i v běžné komunikaci a zahrnuje výrazy obecněji srozumitelné, ale – vlivem silné metaforičnosti apod. – přijatelné hlavně ve velmi neformálním prostředí (*koupím barák za tři míče*).

6. Způsoby obohacování slovní zásoby

Slovní zásoba se skládá z jednotek – lexémů. *Lexém* je souhrn všech tvarů určitého slova. *Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá*: 8 slov = 6 lexémů.

Slovní zásoba **se vyvíjí**: rozšiřuje se o nová slova a jejich významy a zároveň některá jiná slova se z užívání vytrácejí – fakticky zanikají.

Obohacování české slovní zásoby má tyto podoby:

1. Vznik nových významů již existujících slov: *vůz* (původně *vůz se zvířecím potahem*, dnes hlavně *automobil*), *myš* (původně *drobný hlodavec*, dnes nejčastěji *ovládací zařízení počítače*), *zezelenat* (původně *získat zelenou barvu*, dnes nejčastěji *začít se podílet na ochraně životního prostředí*); někdy nový význam pochází z jiné jazykové vrstvy: *hejtman* (pův. historismus /*středověký vojenský velitel*/, dnes hlavně neutrální výraz /*vedoucí úředník krajského úřadu*/);

2. Přejímání slov z jiných jazyků: *žák* (z lat. *diacus*), *cibule* (z něm. *die Zwiebel*), *vzduch* (z rus. *воздух*), *parfém* (z fr. *parfum*), *sport* (z angl.);

3. Tvoření víceslovných pojmenování:

a) **Sousloví**: *vysoká škola, kyselina octová, tetřev hlušec, brát ohled*;

b) **Frazémy**: *koňská dávka, třesky plesky, pálí mu to, chlap jako hora*;

4. Tvoření nových slov:

a) **Odvozování**: odvozování **předponami** (*výlet*), **příponami** (*lesní*), **kombinovaně** (*nepolevit*);

b) **Skládání** (zpravidla ze 2 částí): vznikají **složeniny vlastní** (nelze je rozdělit na 2 samostatná slova: *trojúhelník, vodopád, býložravý*) a **nevlastní** (*spřežky*; na 2 samostatná slova je rozdělit lze: *okamžik, nahoru, bůhvíco*);

c) **Zkracování**: zkracováním vznikají:

i) **zkratky** (*atd., Ing., mj., např., r.*);

ii) **akronymy**: ve větách plně slouží jako slova (mají platnost větných členů, někdy se i skloňují), také se jako slova čtou (nehláskují se), můžeme je třídit na **iniciálové zkratky** (*DAMU, IKEA, pin*, na internetu *ASAP, IMHO, LOL*) a **slabičné zkratky** (*zkratková slova; laser, radar, Čedok*; hovorově: *ódeeska, vipák*); bývá zvykem, že akronym je cíleně vytvořen tak, aby připomínal slovo, které s nezkráceným názvem významově souvisí: *URNA* (Útvar rychlého nasazení), *MRKEV* (Metodika a realizace komplexní ekologické výchovy), *SUD* (Studentské univerzitní divadlo);

iii) **zkracování jednoslovných pojmenování** (*foťák, hambáč, prázky, Tonda*);

d) **Univerbizace**: ze sousloví (zpravidla dvouslovného) vznikne jednoslovné pojmenování (*mobil, staročestina, vrchní*), stylově často hovorové (*nákladák, obývánka, generálka*).

V souvislosti s vrstvami či obohacováním slovní zásoby nebo při tvorbě textů se často používají pojmy (*stylově*) *příznakový, příznakovost*.

Příznakovost: vlastnost slova daná tím, že slovo z jedné jazykové vrstvy je použito v textu, který jinak náleží do vrstvy jiné, takže vzniká efekt estetického ozvláštňení promluvy: *V našem městě jsou dva bijáky a v obou se hraje velice skvostně*.

I v rámci jedné jazykové vrstvy existují **slova objektivní** (bez citového zabarvení) a **slova expresivní** (citově zabarvená) – ta jsou:

a) s hodnotícím významem **kladným** (nejčastěji se označují jako *eufemismy*): v neutrální slovní zásobě např. *dříve narozený* (starý), *tělnatý* (tlustý), *odešel na věčnost* (zemřel);

b) s hodnotícím významem **záporným** (nejčastěji se označují jako *pejorativa*): *psisko* (velký pes), *babizna* (stará žena), *žrát* (jíst).

7. Kolik je jazyků na světě a v Evropě

8. Slovan všude bratra má

9. Čím, na co a jak píšeme

10.